

Hoe volks zijn de Reynaertboeken?

Paul Wackers

Tussen 1564¹ en 1800 is in de Nederlanden het verhaal van Reynaert de vos tenminste 32 maal gedrukt (en waarschijnlijk meer dan 40 maal).² Deze drukken worden in het Reynaertonderzoek volksboeken genoemd. Deze term is in zwang geraakt onder invloed van meer algemeen gericht onderzoek naar de boeken waarin teksten die in de middeleeuwen functioneerden binnen de (adellijke) elite, toegankelijk werden gemaakt voor bredere lagen van de maatschappij. Deze, vaak eenvoudig tot slecht uitgevoerde, boeken hebben de naam volksboek gekregen,³ vandaar ook de term Reynaertvolksboeken. Intussen is gebleken dat het proces van cultuuroverdracht dat hier verondersteld wordt, feitelijk veel ingewikkelder is en dat dus ook de term volksboek problematisch is.⁴ Uit respect voor de traditie zal ik hem echter toch gebruiken.

In dit artikel wil ik nagaan of het mogelijk is te bepalen in hoeverre deze Reynaertboeken nu werkelijk door het volk gelezen werden en welke relaties er te leggen zijn tussen het geïntendeerde publiek enerzijds en de inhoud en de uitvoering van de boeken anderzijds. De Reynaerttraditie begint in de Nederlanden in de middeleeuwen en loopt door tot in de twintigste eeuw. De Reynaertvolksboeken zijn bepalend voor die traditie in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Op die periode zal ik dus de nadruk leggen, maar ter verheldering zal ook aandacht besteed worden aan oudere en jongere Reynaertteksten.

Thans is *Van den vos reynaerde* het bekendste middeleeuwse Reynaertverhaal. Het moet geschreven zijn voor 1271, maar het is onduidelijk hoeveel eerder. Over het algemeen wordt een datering in de dertiende eeuw aangenomen. Tegen het einde van de veertiende eeuw, misschien zelfs in het begin van de vijftiende, werd een vervolg op *Van den vos reynaerde* geschreven: *Reynaerts historie*.⁵ Deze tekst is voor de Nederlandse Reynaerttra-

ditie in feite veel belangrijker dan zijn voorbeeld. Alle verder te behandelen Reynaertboeken zijn adaptaties van *Reynaerts historie*. Het verhaal van *Reynaerts historie* volgt dat van *Van den vos reynaerde* op de voet, maar het eind van de voorbeeldtekst wordt aangepast en daaraan wordt een vervolg toegevoegd, dat het totaal ruim tweemaal zo lang maakt.

Zeer in het kort verloopt het verhaal van *Reynaerts historie* als volgt: Nobel de leeuw, de koning der dieren, heeft een hofdag afgekondigd. Reynaert de vos wordt beschuldigd van verkrachting, mishandeling, diefstal en schending van de koningsvrede. De aanklachten worden echter weerlegd door Grimbeert de das, neef van Reynaert. De aankomst van het lijk van de hen Coppe, vermoord door Reynaert, toont de schuld van de laatste onomstotelijk aan. Hij wordt drie maal gedaagd om voor het hof te verschijnen. De eerste twee dagers, Bruun de beer en Tibeert de kater, weet hij in een val te lokken, maar met de derde, zijn neef Grimbeert, gaat hij mee naar het hof. Daar wordt hij ter dood veroordeeld. Hij vraagt dan of hij een openbare biecht mag spreken en daarin noemt hij een schat die hij bezit. In ruil voor die schat laat de koning hem daarop vrij. Reynaert neemt door manipulatie van de koning wraak op zijn vijanden, Bruun en Isegrim, en verlaat het hof met Bellijn de ram en Kuwaert de haas. In zijn hol vermoordt hij de laatste en stuurt diens hoofd met Bellijn terug naar het hof. De koning verlengt de hofdag om zijn verkeerde gedrag ten opzichte van Bruun en Isegrim goed te maken en hen te eren. Tijdens die verlenging worden nieuwe aanklachten tegen Reynaert ingediend. Deze komt opnieuw naar het hof. Hij wint een nieuwe mondelinge confrontatie met de koning (zij het met hulp van zijn tante, de apin Rukenau) en daarna met Isegrim en diens echtgenote. Daarop volgt een duel tussen Reynaert en Isegrim, dat de eerste wint. De koning prijst hem en geeft hem een hoog ambt.

Reynaerts historie is een zeer complexe tekst die evident bedoeld is voor een ontwikkeld en elitair publiek. Het verhaal is duidelijk bedoeld als indirect commentaar op de toestand aan de vorstelijke hoven. Dit commentaar is echter in algemene ethische termen gesteld, waardoor het verhaal ook ruimer geïnterpreteerd kan worden.

De wijze waarop *Reynaerts historie* in de vijftiende eeuw is overgeleverd, kan niet volledig gereconstrueerd worden door gebrek aan bronnen. Het verhaal is echter aantoonbaar buitengewoon populair geweest in de Noordelijke Nederlanden in het laatste kwart van de vijftiende eeuw. Niet alleen stammen beide overgeleverde handschriften van *Reynaerts historie* uit die tijd, maar er verschijnen dan ook meerdere Reynaertdrukken. *Reynaerts historie* wordt in proza uitgegeven te Gouda in 1479 door Gheraert Leeu en in 1485 te Delft door Jacob Jacobszoon van der Meer. (Bovendien is het waarschijnlijk, dat de prozaversie vóór 1479 door Gheraert Leeu tenminste al eenmaal eerder gedrukt is.) Een rijmversie van *Reynaerts historie* verschijnt te Antwerpen tussen 1487 en 1490. De drukker is opnieuw Gheraert Leeu. De laatste tekst is, in tegenstelling tot de eerder genoemde, slechts zeer incompleet overgeleverd.⁶

Deze drukken nemen een sleutelpositie in in de ontwikkeling van de Europese Reynaerttraditie. Ze vormen de overgang van een middeleeuwse Nederlandse traditie in handschriften naar een traditie van gedrukte teksten, die zich over grote delen van Europa verspreidt. Omdat de tegenstelling tussen proza en rijm binnen die traditie erg belangrijk is en omdat de drukken van 1479 en 1485 vrijwel identiek zijn, worden deze twee vaak aangeduid als (oplagen van) de *prozadruk* en wordt de druk van 1487-1490 vaak kortweg de *rijmdruk* genoemd. Vanwege hun sleutelpositie worden ze vaak samen tegenover oudere of jongere teksten geplaatst.

Na de rijmdruk van 1487 is er weer een gat in de traditie. De eerstvolgende overgeleverde druk is van 1564. Deze lacune is merkwaardig, omdat in de eerste helft van de zestiende eeuw in Duitsland en Engeland juist betrekkelijk vaak een Reynaerttekst van de persen komt. Ook wat de Nederlanden betreft is er waarschijnlijk geen sprake van populariteitsverlies, maar zijn ons van drukken uit deze periode eenvoudigweg geen exemplaren overgeleverd.⁷

Met de druk van 1564 zijn we aangekomen bij ons eigenlijke onderzoeksobject, want vanaf deze druk spreken de Reynaertstudies van volksboeken. Binnen die volksboeken (die allemaal een

prozatekst bevatten) worden drie groepen onderscheiden: de Plantijndrukken, de Noordnederlandse volksboeken en de Zuidnederlandse volksboeken. Deze groepen zijn op een aantal punten uitermate verschillend, maar de wijze waarop het Reynaertverhaal erin verteld en gepresenteerd wordt, is vrijwel identiek. (Daarom zijn ze ook altijd als eenheid behandeld.)

Plantijn drukt een Reynaerttekst in 1564 en in 1566, de eerste maal in opdracht van een collega-drukker, Peter van Keerberghen, de tweede maal onder zijn eigen naam.⁸ De druk van 1566 is een opmerkelijk boek, omdat het niet alleen het Nederlandse Reynaertverhaal bevat, maar ook een Franse vertaling daarvan, die gemaakt is door Johannes Florianus, schoolmeester aan de Latijnse school te Antwerpen. In het boek wordt expliciet gesteld, dat deze juxta-uitgave bedoeld is om de 'iongers' (de leerlingen) Frans te leren. Dit is dus zeker een schoolboek geweest.

De Noordnederlandse volksboeken komen inhoudelijk vrijwel overeen met de Plantijndrukken, maar zij zijn eenvoudiger van uitvoering.⁹ Ik kom daar nog op terug. Het oudst bekende van deze groep volksboeken dateert van 1589, het jongste van 1795. Uit deze periode zijn thans 17 verschillende edities bekend.

De Zuidnederlandse volksboeken lijken qua opzet en uitvoering op de Noordnederlandse volksboeken, maar hun tekst wijkt af van die van de twee andere groepen, omdat in de Zuidelijke Nederlanden het Reynaertverhaal een tijd op de *Index librorum prohibitorum* heeft gestaan.¹⁰ De boeken die wij thans tot deze groep rekenen, bevatten een tekst die is gekuist om het verhaal alsnog acceptabel te maken voor de katholieke censoren. Het oudst overgeleverde Zuidnederlandse volksboek dateert van rond 1700, het jongste komt uit de tweede helft van de negentiende eeuw. Van voor 1800 zijn 13 drukken met zekerheid bekend, in totaal kennen we 25 verschillende drukken.

De ontwikkeling van de tekst

Het verhaal is in alle hierboven genoemde boeken in grote lijnen hetzelfde. Details verschillen natuurlijk, met name in de Zuidnederlandse volksboeken, maar wie één versie kent, weet hoe alle andere er globaal uitzien. Toch zijn er op het niveau van de inhoud verschillen aan te wijzen. Het verhaal is in de loop van de tijd anders gestructureerd, vereenvoudigd, verkort en aangepast.¹¹ In grote lijnen heeft zich dat proces als volgt voltrokken: *Reynaerts historie* is, als alle Middelnederlandse epische teksten, in verzen verteld. Het verhaal wordt als eenheid aan het publiek aangeboden en de betekenis ervan wordt alleen in de proloog en de epiloog expliciet aan de orde gesteld. Tijdens het verhaal moet het publiek zelf een oordeel vormen over de gebeurtenissen en er betekenis aan geven.

In de prozadruk worden de verzen (vanzelfsprekend) omgezet in proza. Er is een nieuwe voorrede toegevoegd die de proloog van *Reynaerts historie* vervangt en er is een indeling in hoofdstukken gemaakt die via kopjes in de tekst en via een inhoudsopgave aan het begin aan de lezers wordt aangeboden. Over de rijmdruk weten we niet veel met zekerheid, omdat deze slechts incompleet is overgeleverd, maar duidelijk is dat ook deze tekst in hoofdstukken is ingedeeld. De structuur van die hoofdstukken is naar alle waarschijnlijkheid: een opschrift om de inhoud kort aan te duiden, een moraliserende glosse in proza, een houtsnede en de tekst in verzen.

In alle volksboeken komt deze structuur ook voor, zij het dat de tekst - zoals al aangestipt is - steeds in proza is. Er is een voorrede, een lijst van personages, hoofdstukken met opschrift, houtsnede en een expliciet geformuleerde moraal bij de tekst en op het eind volgt een inhoudsopgave.¹²

Deze wijzigingen zijn voortgekomen uit een verandering in de receptiesituatie. *Reynaerts historie* werd naar alle waarschijnlijkheid voorgedragen. De gedrukte Reynaertteksten waren bedoeld om door individuen gelezen te worden. Een neven-effect van deze veranderde opmaak is, dat de tekst eenvoudiger te hanteren wordt. Men kan iets terugzoeken in de lijst van personages of

de inhoudsopgave, plaatje en moralisering geven steun bij het interpreteren van de tekst. Dit geldt zowel voor de proza- en de rijmdruk als voor de volksboeken.

In de volksboeken is daarnaast de inhoud van de tekst door aanpassingen eenvoudiger gemaakt. *Reynaerts historie* is een nogal gecompliceerd verhaal. De complicaties worden vooral veroorzaakt door het voorkomen van zeer lange redevoeringen.¹³ Binnen het verhaal en met met name binnen de redevoeringen worden vaak zijsporen ingeslagen door het invoegen van verhalen die slechts indirect op de handeling betrokken zijn. En tenslotte wordt zowel in de hoofdhandeling als in de ingevoegde verhalen veel directe rede gebruikt en worden situaties uit het verleden voorgesteld alsof ze zich in het heden afspelen.¹⁴ In de rijmdruk en de prozadruk is die ingewikkelde structuur gehandhaafd, maar in de volksboeken zijn aanpassingen verricht. Er is meer indirecte rede ingevoerd, verstrengelde verhaallijnen zijn uit elkaar getrokken, er wordt een duidelijker onderscheid tussen heden en verleden gemaakt et cetera. De tekst van de volksboeken is daardoor eenvoudiger dan die van de oudere Reynaertversies.

Daarnaast is de betekenis van de tekst algemener gemaakt. *Reynaerts historie* is een tekst die zich sterk concentreert op hovelingen. Niet alleen speelt het verhaal aan een (fictioneel) hof, maar ook zijn de impliciete en de expliciete moraal geconcentreerd op de toestand aan de hoven op het eind van de veertiende eeuw. In de prozadruk en de rijmdruk begint dit al enigszins te veranderen. De moralen uit de resten van de rijmdruk zijn met betrekking tot mensen en niet specifiek met betrekking tot hovelingen geformuleerd en de voorrede van de prozadruk zegt dat dit verhaal de wandaden toont die overal in de wereld worden bedreven.¹⁵ In de volksboeken komt deze tendens nog sterker naar voren. In de voorrede daarvan wordt ingegaan op de indeling van de maatschappij in standen, die alle in het verhaal zouden voorkomen. Dit wijst op de wens om de tekst voor te stellen als toepasselijk voor alle maatschappelijke lagen. Ook wordt in die voorrede een aantal verschillende betekenissen aan het verhaal toegekend: het gaat over de slechte daden van leu-

genaars, het toont dat geestkracht elke tegenslag kan overwinnen en dat de vorst wijze raadgevers nodig heeft om goed te kunnen besturen. Ook hierdoor wordt tegen het idee van een eenduidige betekenis ingegaan en wordt de algemene toepasbaarheid van het verhaal benadrukt. Door hun inleiding presenteren de volksboeken zich dus al als van betekenis voor verschillende milieus.

Deze tendens wordt versterkt, doordat in de tekst van de volksboeken ook typisch tijdgebonden trekken van het verhaal zijn weggewerkt. Het vete-element tussen vos en wolf wordt als een ruzie behandeld. Feodale elementen zijn geschrapt of veranderd, net als specifieke aspecten van de rechtspraak of verwijzingen naar tijdgebonden zaken zoals bijvoorbeeld de Babylonische ballingschap van de pausen. De gebeurtenissen in het verhaal zijn zo algemeen gemaakt, dat ze in elke tijd kunnen spelen en voor elk milieu betekenis kunnen hebben, met name ook doordat de moralen sterk gericht zijn op individueel gedrag en erg algemene ethische termen gebruiken.

Om een voorbeeld te geven: een van de ingevoegde verhalen is de fabel van wolf en kraanvogel. Een wolf heeft last van een bot dat in zijn keel beklemd zit. De kraanvogel haalt het eruit, nadat de wolf hem een grote beloning beloofd heeft. De wolf weigert zijn belofte gestand te doen. In *Reynaerts historie* wordt aan deze fabel een moraal toegevoegd die betrekking heeft op de 'schalcken', de slechte dienaren die overal aan de hoven voorkomen en daar onrecht veroorzaken, omdat ze niet op de eer van de vorst maar slechts op eigen gewin uit zijn.¹⁶ In de Plantijndruk uit 1566 luidt de moraal:

'T'is den onbeleefden quaet duecht doen, want sy en wetens den ghenen geenen danck, die haer de duecht gedaen hebben.' (f. I2r)

In deze moraal is geen sprake meer van een hofsituatie. Zij is algemeen toepasbaar.

De expliciete interpretatie van het verhaal verandert nauwelijks meer, als zij eenmaal tot stand is gebracht. De voorrede en de moralen verschillen in de Noordnederlandse en Zuidnederlandse volksboeken meestal slechts in spelling of in een enkel woord. (Waar de moralisering in de beide takken verschillen, dient dat

geweten te worden aan invloed van de censuur in de Zuidnederlandse volksboeken.)

Een van de weinige verschillen die optreden, komt voor aan het eind van het gevecht tussen Reynaert en Isegrim. In het Noordnederlandse volksboek uit 1603 luidt de moraal dan:

'Als de fortuyne [het toeval, het geluk, W.] wilt, so can sy haestelick verheffen die te voren onsalich was, ende den ghenen verdrucken die in grote staet geweest is.' (f. E7v)

In latere drukken is deze algemene waarheid specifiek gemaakt. In de druk van 1778 luidt de tekst bijvoorbeeld:

'De Fortuyn kan van een Boer een Sinjoor [hoge heer, W.] maeken, en van een Edelman een Plaet-drukker; Want zy den eenen uyt den drek helpt, en den anderen tot de ooren toe daer in sit.' (f. F7v)

Verschillen als deze komen bijna niet voor, en dit geval dient eerder verklaard te worden als toeval of een grapje van de zetter ten koste van de drukker dan als een bewuste ingreep om de tekst aan te passen aan een ander publiek.¹⁷

Samenvattend: de inhoud van de volksboeken blijkt niet aangepast te zijn aan het volk als doelgroep. Er zijn wel aanpassingen van de inhoud aan te wijzen die over het algemeen dienen om de tekst begrijpelijker en algemener toepasbaar te maken, maar deze zijn aangebracht in een tijd dat het volk als publiek nog niet in zicht was. Dit betekent niet dat de Reynaertvolksboeken geen volkslectuur zijn, maar alleen dat de tekst van deze boeken daarvan geen sporen vertoont.

De kwaliteit van de boeken als indicatie voor het beoogde publiek

Over het publiek van incunabelen is niet heel veel bekend, maar de gedachte dat de eerste gedrukte boeken voor eenvoudiger mensen zouden zijn bestemd dan de handschriften, is al lang verlaten. Ook de eerste gedrukte boeken waren voor een intellectuele en maatschappelijke elite. Dat gaat ook op voor de eerste Reynaertdrukken.¹⁸ De prozadruk is weliswaar niet geïllustreerd en ook verder nauwelijks opgesierd, maar het is een dik boek en

een van de allereerste gedrukte boeken in het Nederlands. Dat wijst op een betrekkelijk klein publiek. De rijmdruk moet uiterlijk buitengewoon fraai geweest zijn; dat blijkt wel uit de overgebleven resten. De houtsneden die deze druk bevatte, hebben school gemaakt. Ze zijn ontworpen door een anoniem kunstenaar van de eerste rang. Hij wordt meestal als de Haarlemmer Meester aangeduid. In de oudste Duitse en Engelse Reynaertdrukken komen nasnijdingen van zijn houtsnedenreeks voor en afbeeldingen die erop geïnspireerd zijn, blijven tot diep in de achttiende eeuw in gebruik.¹⁹

Ook bij de Plantijndrukken hebben we te maken met zeer verzorgde boeken. De druk van 1564 is gezet in de zogenaamde civilitéletter, een lettertype dat in de eerste helft van de zestiende eeuw is ontworpen als een nabootsing van de gebruikelijke schrijffletters van dat moment. De bedoeling ervan was het lezen te vergemakkelijken voor hen die al enigszins konden lezen en schrijven, maar nog niet gewend waren aan de Romeinse drukletters waarmee in die tijd de meeste boeken werden gedrukt. Het civilitétype werd dan ook voornamelijk gebruikt voor schoolboeken en edities voor een breder publiek.²⁰ Dit boekje zou dus als schoolboek bedoeld geweest kunnen zijn.

De Plantijndruk van 1566 is typografisch een nog verzorgder boek. De Nederlandse en de Franse tekst staan in twee kolommen naast elkaar in een verschillend lettertype. In deze druk komen illustraties voor, waaraan veel zorg is besteed. Ze zijn in Parijs ontworpen door Geoffroy Ballain en gesneden door Jehan de Gourmont. Deze houtsneden zijn duidelijk vervaardigd naar 'de laatste mode'. Met name in de weergave van de diergestalten en van het landschap, waarin zuidelijke trekken (cypresachtige bomen en dergelijke) opvallen, tonen ze renaissancistische invloed. Om de houtsneden zijn gevarieerde sierlijsten afgedrukt, wat het renaissancistische karakter van de afbeeldingen versterkt. Het gaat hier zeker om een schoolboek, maar gezien de uitvoering moet het boek op de betere scholen in gebruik zijn geweest. Van een uitvoering voor het volk is zeker geen sprake.

De Noordnederlandse volksboeken zijn veel eenvoudiger van uitvoering. Ze hebben een klein formaat en zijn meestal gemaakt

van grauw, slecht papier. Ze bevatten houtsneden die geïnspireerd zijn door die van de Haarlemmer Meester, maar hun kwaliteit is veel minder dan die van hun voorbeeld. Ze zijn kleiner van formaat (dat moest wel), minder gedetailleerd en grover van lijn. In de latere volksboeken worden de illustraties gedrukt met nasnijdingen van de blokken uit eerdere drukken en de kwaliteit van die nasnijdingen ligt nog weer lager.²¹ Hetzelfde verschijnsel treedt op in de tekst. Herdrukken worden snel gemaakt. Het zetsel wordt niet of slecht gecontroleerd en zo treden steeds kleine afwijkingen en/of fouten op. Het is duidelijk, dat bij de vervaardiging van deze boeken het laag houden van de prijs een allereerste doelstelling was. Dit wijst in de richting van een breder publiek: hier is het inderdaad verantwoord om van *volksboek* te spreken.

Voor de Zuidnederlandse volksboeken gaat hetzelfde op. Ze hebben een iets groter formaat, maar zijn eveneens gemaakt van slecht papier. De houtsneden erin zijn ontworpen door Erasmus Quellijn, een leerling van Rubens.²² In de volksboeken worden echter blokken gebruikt die kopieën zijn van de oorspronkelijke ontwerpen. De eerste kopieën zijn goed van kwaliteit, maar latere zijn abominabel (vgl. afb. 1 en 2). Ook hier is in de tekst aanwijsbaar dat de herdrukken snel en niet altijd even nauwkeurig werden vervaardigd.

Van de Noord- en Zuidnederlandse volksboeken kan dus gezegd worden dat hun uiterlijk beantwoordt aan de kenmerken van volkslectuur. Dat bewijst echter niet, dat ze uitsluitend door het volk gelezen zijn. Over die problematiek handelt de volgende paragraaf.

Externe gegevens

De drukker van de Reynaertincunabelen, Gheraert Leeu, was een van de meest prestigieuze drukkers uit de beginperiode van het gedrukte boek in de Nederlanden. En Plantijn was waarschijnlijk de belangrijkste drukker uit zijn tijd. Ook dit zijn redenen om aan te nemen, dat de oudste Reynaertdrukken en de Plantijndruk-

Hoe volks zijn de Reynaertboeken?

*De wolvin met haar staart vastgevroren in het ijs.
Boven de afbeelding in de versie van Verdussen (Antwerpen, circa
1700) en onder dezelfde afbeelding in de versie van Herleyn
(Antwerpen, circa 1856).*

ken bedoeld waren voor een (tamelijk) elitair publiek. Dit type drukkers leverde geen massaproducten.

De drukkers van de Noord- en Zuidnederlandse volksboeken waren van een heel andere orde. Biografische en bibliografische gegevens wijzen steeds op vervaardigers van vooral massadrukkerwerk: naast boekjes ook volks- en kinderprenten.²³ Zij richtten zich duidelijk op een brede markt van mensen met een smalle beurs. Een mogelijke uitzondering vormen de Verdussens, die een aantal Zuidnederlandse Reynaertdrukken produceerden. Het drukkersgeslacht Verdussen was na dat van Plantijn-Moretus waarschijnlijk het belangrijkste drukkersgeslacht van de zeventiende eeuw in Vlaanderen. Het had een monopoliepositie opgebouwd op het terrein van almanakken, pamfletten en dergelijke en had een heel groot aandeel in de vervaardiging van Latijnse en vooral Spaanse boeken. In het Nederlands drukten ze veel godsdienstig werk en wat Nederlandstalige schoolboeken betreft, hadden ze vrijwel een monopoliepositie.²⁴ Dit is een argument om de oudst overgeleverde Zuidnederlandse volksboeken net als de Plantijn-drukken als schoolboeken te beschouwen.

Ook het aantal drukken wijst op een zeer brede verspreiding. Zoals al gezegd is, zijn er in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw tenminste 32 en waarschijnlijk meer dan 40 Reynaertedities gedrukt. Als de schatting, dat de gemiddelde oplage ongeveer 500 exemplaren bedroeg, correct is, zijn er dus in ongeveer 250 jaar tenminste 16.000 en waarschijnlijk meer dan 20.000 Reynaertteksten in omloop geweest.²⁶ Er is niet erg veel bekend over oplagecijfers van boeken uit deze periode, maar dit lijken toch erg hoge aantallen.

Deze gegevens zeggen alleen iets over de populariteit van het Reynaertverhaal, maar niets over de maatschappelijke lagen waarbinnen het populair was. Een aantal andere gegevens maakt het mogelijk over dat laatste wel uitspraken te doen.

Een zeer belangrijk gegeven is allereerst, dat er naast Reynaertvolksboeken ook Reynaertprenten hebben bestaan. Deze prenten waren buitengewoon goedkoop en evident bedoeld voor het volk. Het verhaal hoorde dus tot de literaire competentie van het volk in de achttiende en negentiende eeuw. Een van die

prenten, nr. 118 uit het fonds van Glenisson & Van Genechten is in dit verband buitengewoon interessant.²⁷ Deze prent bevat twintig houtsneden, die alle nasnijdingen zijn van houtsneden uit de Zuidnederlandse Reynaertdrukken. Onder elke houtsnede staan steeds tweeregelige versjes, zowel in het Nederlands als in het Frans. Zowel de houtsneden als de versjes volgen de lijn van het verhaal uit de drukken, maar zonder kennis van dat verhaal is aan de prent geen touw vast te knopen. De versjes zijn namelijk uiterst kort en geven alleen weer wat er op de houtsnede gebeurt. Het verband tussen de houtsneden onderling wordt niet gelegd. Bovendien betreffen enkele houtsneden ingevoegde verhalen. Zo vertelt Reynaert bijvoorbeeld op een bepaald moment, dat hij eens in het verleden er voor zorgde, dat Isegrim de wolf een klok ging luiden in de verwachting dat hij dan voedsel zou krijgen. De door het lawaai opgeschrikte dorpelingen bezorgen hem echter een fiks pak slaag. Op de houtsnede op de volksprent die dit relaas weergeeft, staat de wolf vastgebonden afgebeeld en de aanstormende dorpelingen. Het versje erbij luidt:

'Den wolf word hier geleerd

Hoe Reinaart 't klokken luiden leert'

Hoe dit met de voorafgaande en de volgende houtsnede in verband staat, wordt nergens uitgelegd. Nu zou men dit kunnen verklaren door aan te nemen, dat het bij de volksprent dus ging om het verkrijgen van een twintigtal plaatjes en niet om het verhaal. Daar staat echter tegenover, dat de houtsneden allemaal in de goede volgorde staan en dat de versjes allemaal corresponderen met momenten uit het verhaal. Het is dus waarschijnlijker, dat het verhaal zodanig bekend was, dat men het kon vertellen met een geringe geheugensteun. Het lijkt er dus op, dat deze volksprent getuigt van een orale verspreiding van het Reynaert-verhaal, naast (of zelfs los van?) de schriftelijke verspreiding via de volksboeken.

Een ander type getuigen van Reynaertreceptie is van een heel andere aard. Er is een zevental luxemeubelen bewaard gebleven, die als versiering afbeeldingen in tin bevatten die het Reynaert-verhaal weergeven. Deze tinnen afbeeldingen zijn (net als de net besproken volksprent) geïnspireerd door de houtsneden uit de

Zuidnederlandse Reynaertdrukken.²⁸ Deze meubelen stammen uit de Antwerpse meubelindustrie en zijn rond 1700 te dateren. In die tijd werden te Antwerpen luxemeubelen gemaakt voor kapitaalkrachtige klanten uit heel Europa. De houtsoorten waaruit de Reynaertmeubelen vervaardigd zijn (ebbehout en palissander), en de aard van de bewerking van de tinnen platen wijzen erop dat het ook hier gaat om zeer luxe en zeer dure meubelen. Aan de andere kant vertonen de meubelen een zekere gelijkaardige opbouw en zou men ze kunnen omschrijven als het resultaat van een begin van serieproductie. Dat wijst erop, dat ze niet voor de allerhoogste top bestemd waren. Voor de tinnen afbeeldingen geldt hetzelfde als voor de illustraties op de volksprent: ze zijn niet te plaatsen voor wie het verhaal niet kent.²⁹ Deze meubelen laten dus enerzijds hetzelfde zien als de volksprenten en anderzijds het tegenovergestelde. Ze zijn eveneens een indicatie voor de enorme verspreiding van het Reynaertverhaal, maar duiden in tegenstelling tot de volksprenten op een receptie in hogere kringen.

Een laatste element dat hier besproken moet worden is het gelijktijdig voorkomen van Franse en Nederlandse versies van het Reynaertverhaal. Er is al op gewezen, dat de Plantijndruk van 1566 een Nederlandse en een Franse tekst bevatte. In een lijst van schoolboeken komt een vermelding voor van een *Reynaert Frans en Duyts* (Rotterdam 1607).³⁰ Van de Zuidnederlandse volksboeken is een Franse vertaling/bewerking gemaakt met de titel *Le Renard ou le procez des bestes*. Er zijn drukken bekend uit Brussel, Amsterdam en Parijs.³¹ Dat onder de houtsnedes op de volksprent van Glenisson & Van Genechten Nederlandse en Franse versjes geplaatst zijn, is al vermeld. Naar deze Franse adaptaties van het Nederlandse Reynaertverhaal is nog helemaal geen onderzoek verricht. In principe zijn er twee verklaringen mogelijk voor hun bestaan. De ene is, dat zij voor hetzelfde publiek gefunctioneerd hebben als de Nederlandse teksten, maar dan in de Franssprekende delen van Europa. De andere is, dat zij in de Nederlanden in gebruik waren in kringen waar naast het Nederlands ook het Frans gebezigd werd. Het weinige dat we weten van deze Franse teksten, wijst erop dat het tweede

in ieder geval (ook) juist is. Dat zou er dan weer op wijzen, dat het Reynaertverhaal ook in (iets) hogere maatschappelijke lagen bekend en geliefd was.

Besluit

Wat kunnen we nu uit dit alles afleiden met betrekking tot de vraag of de Reynaertvolksboeken inderdaad volkslectuur waren? Allereerst kunnen we vaststellen, dat het Reynaertverhaal absoluut volkslectuur geweest moet zijn. De drukkers ervan, het aantal oplagen, de (slechte) kwaliteit van de Noord- en Zuidnederlandse drukken en het bestaan van Reynaertprenten wijzen alle in de richting van receptie door het volk. De langzaam afnemende kwaliteit wijst zelfs op een steeds bredere verspreiding in kringen die steeds minder eisen stelden (omdat zij zich dat financieel gezien niet konden veroorloven?). Deze afnemende kwaliteit wordt weerspiegeld in de illustraties bij dit artikel.

Maar die vaststelling alleen doet de complexiteit van de gegevens geen recht. De tekst heeft een gefixeerde vorm gekregen, voordat hij een materiële gestalte kreeg die hem tot volkslectuur bestempelde. Dat houdt in dat die vorm en de expliciete interpretatie die daar deel van uitmaakt, niet tot stand gekomen is met het oog op het volk. Van adaptatie ten behoeve van het volk is dus geen sprake. Het volk las een tekst die met 'onvolkse' oogmerken vervaardigd was. Het idee dat volksboeken inhoudelijk zouden verschillen van hun voorbeeld, gaat hier dus niet op.

Daar komt bij, dat de Plantijndrukken en de oudste Zuidnederlandse drukken waarschijnlijk tot zeker als schoolboek zijn gebruikt. Dezelfde tekst kan dus verschillende functies hebben. Het voorkomen van Franse vertalingen samen met en los van de Nederlandse tekst wijst in dezelfde richting. Dat betekent, dat een specifieke interpretatie van de tekst als volkslectuur onmogelijk is vanuit de drukken zelf. Als we over de receptie van de Reynaertdrukken door het volk iets zouden willen zeggen, dan zouden we moeten beschikken over externe receptiegegevens. Op dit moment zijn die er niet.

De externe gegevens die we hebben, zijn namelijk niet bruik-

baar om te analyseren hoe het verhaal gerecipieerd en geïnterpreteerd is. Ze tonen alleen maar, dat het verhaal zeer wijd verspreid is geweest en wel in allerlei lagen van de bevolking. Waarschijnlijk is het Reynaertverhaal op geen enkel moment in de onderzochte periode *alleen* volkslectuur geweest.

Er zijn dus op dit moment feitelijk meer vragen dan antwoorden. Ik wil daarom eindigen met het schetsen van een tweetal richtingen die vanuit de Reynaertmaterie aangegeven kan worden voor verder onderzoek op het terrein van de volkslectuur.

De eerste is het intensiever onderzoeken van andere teksten en teksttypen op de wijze waarop zij in de loop van de tijd bewerkt zijn. Voor de Reynaertstof is aangetoond, dat de bewerking afgerond is voordat de stof volkslectuur werd. Van andere verhaalstof is eenvoudig niet bekend, wat ermee gebeurd is. Mocht blijken dat bij verhalen uit andere genres wel specifieke ingrepen aan te wijzen zijn die samenhangen met het karakter van volksboeken, dan zouden die in tweede instantie ook gebruikt kunnen worden als indicatie voor een hypothetische receptie door het volk van het Reynaertverhaal.

Op de tweede plaats lijkt het uitermate belangrijk te speuren naar externe receptie-getuigenissen. Binnen de Reynaertmaterie zijn de gegevens van de Noord- en Zuidnederlandse volksboeken uitermate homogeen. De situatie wordt gecompliceerd door het bestaan van prenten, meubelen en teksten in het Frans naast de Nederlandstalige boeken. Hieruit blijkt, dat bij receptiestudies als deze de mogelijkheid van foute uitspraken erg groot is, als men zich beperkt tot studie van de boeken alleen. Er is nog veel te doen.

Noten

1. Dit jaartal is arbitrair. Het is namelijk het jaar waarin de oudst overgeleverde Reynaertdruk uit de zestiende eeuw gedrukt is.
2. Zie voor bibliografische gegevens over deze Reynaertdrukken: E. Verzandvoort en P. Wackers, 'Bibliografie van Reynaert-

- volksboeken', *Dokumentaal* 12 (1983) 7-21; H. Menke, 'Een nieuwe bibliografie van Reinaert de vos', *Dokumentaal* 17 (1988) 87-90.
3. Zie C. Kruyskamp, *Nederlandsche volksboeken* (Leiden 1942) en Luc. Debaene, *De Nederlandse volksboeken, ontstaan en geschiedenis van de Nederlandse prozaromans, gedrukt tussen 1475 en 1540* (Hulst 1977; fotomechanische herdruk van de uitgave Antwerpen 1951).
 4. Vgl. H. Pleij, 'Is de laat-middeleeuwse literatuur in de volks-taal vulgair?' in: *Populaire literatuur* (Amsterdam 1974) 34-106 en voor de Reynaertvolksboeken *Reinaert de vos. Tentoonstelling (29 september 1972 - 28 februari 1973)*. Naar de letter 5 (Utrecht, Instituut de Vooyo 1972) 70.
 5. (Diplomatische) uitgaven van Reynaerts historie zijn: W. Gs. Hellinga, *Van den vos reynaerde I. Teksten, diplomatisch uitgegeven naar de bronnen voor het jaar 1500* (Zwolle 1952) cf. hss. B en C.; J. Goossens, *Reynaerts historie, Reynke de vos. Gegenüberstellung einer Auswahl aus den niederländischen Fassungen und des niederdeutschen Textes von 1498* (Darmstadt 1983). De meest recente studie over de tekst is P.W.M. Wackers, *De waarheid als leugen. Een interpretatie van Reynaerts historie* (Diss. Nijmegen; Utrecht 1986). In de datering volg ik de ter perse liggende studie van A. Berteloot, 'Zur Datierung von Reynaerts historie'. Ik ben dr. Berteloot zeer erkentelijk, dat hij mij een kopie van het typoscript heeft willen bezorgen.
 6. Zie voor meer informatie over deze incunabelen: R. Schlusemann, 'Die Vorgeschichte des Reineke Fuchs in der spätmittelalterlichen Reynaert Überlieferung' in: *Reineke Fuchs. Ein europäisches Epos. Ausstellungs-Katalog* (Goethe-Museum, Düsseldorf 1989) 12-17.
 7. Zie over deze periode uit de Reynaerttraditie: *Reinaert de vos*, 73-75 en J. Goossens, 'Over het begin van de volksboek-overlevering van de Reinaert', *De nieuwe taalgids* 74 (1981) 45-47. Oudere literatuur is te vinden in de noten in *Reinaert de vos*, 79-82.
 8. Zie over de Plantijndrukken: *Reinaert de vos*, 70-72. Edities

- van deze drukken zijn: E. Martin, *Das niederländische Volksbuch Reynaert de vos nach der Antwerpener Ausgabe von 1564* (Paderborn 1876) en M. Sabbe en L. Willems Az., *Reynaert de vos, Reynier le renard, herdruk van de Plantijnsche uitgave van 1566* (Antwerpen 1924).
9. Een facsimile-editie van een Noordnederlands volksboek is verzorgd door uitgeverij Merlijn (Hulst 1975): *Een zeer genoeglyke en vermaaklyke Historie van Reynaert de Vos*, Amsterdam, Jacobus van Egmont, ca.1780.
 10. Zie *Reinaert de vos*, 75-77. Een facsimile-editie van het oudste bewaard gebleven Zuidnederlandse volksboek is: *REYNAERT DEN VOS oft Der Dieren Oordeel*. Facsimile van het rond 1700 in de drukkerij van Hieronymus Verdussen vervaardigde volksboek. Verzorgd en van een inleiding voorzien door E. Verzandvoort en P. Wackers (Antwerpen/Apeldoorn 1988).
De *Index* is een lijst van boeken, waarvan de inhoud door de katholieke censuur onacceptabel werd geacht, en die dus niet gedrukt of verspreid mochten worden.
 11. Een uitgebreide studie van de wijze waarop het Reynaertverhaal in de volksboeken is bewerkt, is: P. Wackers en E. Verzandvoort, 'Bewerkingstechniek in de Reynaerttraditie', te verschijnen in *Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde* 105 (1989).
 12. De moraal wordt ook typografisch gemarkeerd, namelijk door een kopje *Morael* of *Bedietsel*.
In één opzicht beantwoordt de Plantijndruk van 1564 niet aan dit schema: in die druk ontbreken namelijk houtsneden.
 13. De langste redevoering beslaat ruim 800 regels, d.w.z. dat zij ruim 1/10 deel van het totale verhaal vormt. Zie ed. Hellinga, hs. B rr. 5316-6176.
 14. Zie voor een uitgebreidere analyse van de verhaalstructuur en de complexiteit van *Reynaerts historie*: Wackers, *De waarheid als leugen*, 121-165.
 15. Ed. Hellinga, 5, druk P, rr. 5-9.
 16. Zie voor een uitgebreidere bespreking van het begrip 'schalcken' en de rol ervan in *Reynaerts historie*: Wackers,

De waarheid als leugen, 73-86.

17. Dit voorbeeld is ontleend aan *Reynaert de vos*, 73.
18. Ook voor de oudste Duitse Reynaertdruk wordt een elitepubliek verondersteld. Zie H. Kokott, *Reynke de vos* (München 1981) 106-113.
19. Een facsimile-editie van de rijmdruk is: K. Breul, *The Cambridge Reynaert fragments* (Cambridge 1927). Zie over de houtsneden van de Haarlemmer Meester en hun internationale uitstraling: P. Wackers, 'Drie eeuwen Reynaertillustraties', *Spiegel historiael* 18 (1983) 242-248 en 298. J. Goossens, *Die Reynaertikonographie* (Darmstadt 1983).
20. Zie over de civilitéletter en zijn functie: R.J. Resoort, *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi, Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman* (Hilversum 1988) 219-220.
21. Een groepering van de verschillende overgeleverde drukken op basis van de set houtblokken die zij gebruiken, wordt gegeven in: E. Verzandvoort, 'The Dutch chapbooks of *Reynaert den vos* and their illustrations', *Reinardus* 2 (1989) 176-184.
22. Deze houtsneden zijn overigens ontworpen voor een Reynaertdruk die zeker geen volksboek genoemd mag worden, namelijk de Reynaertbewerking van de Antwerpse notaris Seger van Dort. Zie over deze bewerking, de houtsneden daarin en hun ontwerper: R. van Daele, 'Reynard on Antwerp Cabinets circa 1700', *Reinardus* 1 (1988) 49-60, met name 53-55.
23. De beste algemene studie over dit type prenten is: M. de Meyer, *De volks- en kinderprent in de Nederlanden van de 15e tot de 20e eeuw* (Antwerpen/Amsterdam 1962).
24. Zie voor meer informatie over het geslacht Verdussen: *Reynaert den vos* ..., ed. Verzandvoort en Wackers, 26-27 en de literatuuropgave aldaar op 37.
25. Zie *Reynaert den vos*, 33-34.
26. Argumenten voor een dergelijke oplagegrootte worden gegeven in Verzandvoort, 'The Dutch chapbooks of *Reynaert den vos* and their illustrations'.
27. Zie over dit fonds De Meyer, *De volks- en kinderprent*, 125-

134. De prent wordt vermeld op 142. De prent komt uit de negentiende eeuw, maar mag mijns inziens beschouwd worden als getuigenis van een situatie die ouder is.
28. P. Wackers en R. van Daele, 'Antwerpse Reynaertscribanen van omstreeks 1700', *Antiek* 22 (1987-1988) 377-392; R. van Daele en P. Wackers, 'Nog twee Antwerpse Reynaertmeubelen van omstreeks 1700', *Antiek* 23 (1988-1989) 128-134.
29. Deze uitspraak is in principe juist, maar er zijn complicaties, waarvan de grootste is, dat op vijf van de kasten een serie is afgebeeld die slechts het eerste deel van het verhaal van *Reynaerts historie* weergeeft, ofwel die het verhaal van *Van den vos reynaerde* weergeeft. Voor een nadere analyse van deze complicatie zie het eerste artikel uit de vorige noot.
30. Zie B. van Selm, 'Aanvullingen op de Reinaert-bibliografie ...', *Dokumentaal* 6 (1977) 121-122.
31. Menke, 'Een nieuwe bibliografie van Reinaert de vos', 90.